

NACIONALIZAM I RELIGIJA U SVETLU FILOZOFESKE BAŠTINE ISLAMA

Seid Halilović

*Grupa za savremeno religijsko mišljenje,
Centar za religijske nauke „Kom”, Beograd, Srbija*

Nisu nimalo neprirodne podele ljudi prema njihovim različitim narodnim i geografskim osobinama. Međutim, u tim podelama nijedna grupa ne može biti posebno istaknuta u smislu da njoj mora obavezno pripasti politička moć. Društvena zajednica koja poseduje suverenitet i političku moć u islamskoj saznoj tradiciji naziva se *milet*. Naravno, *milet* ovde nipošto ne znači nacija, već zajednički put koji su izabrali članovi društva u svetlu intuitivnog i racionalnog saznanja, a koji vodi suštinama ontoloških realnosti. Nacija pak, na modernom Zapadu, oslanja se na osetna i emotivna saznanja o narodnoj pristrasnosti i kao takva postaje merilo političkog suvereniteta. U stvari, nacija je danas novo čovekovo *društveno ja* koje ni na koji način ne manifestuje uzvišene ontološke realnosti, već samo stvara realnost. Zbog toga, u ovom radu insistiramo na tome da je nacionalizam sasvim nova ideologija modernističkog doba, koja nikada ranije u istoriji ljudske misli nije bila kredibilna. O tome kako nacija može biti merilo i izvor istine, vrednosti i prava, u ovom radu koristimo analize modernih racionalističkih filozofa i nemačkih romantičara. Objasnićemo takođe da u saznoj stadijumu islama ovakva ideologija mora biti jasno opovrgnuta. U religijskim tradicijama, rodbinske, finansijske i ostale materijalne privilegije smatraju se mogućim uzrocima propasti društva. A istinske privilegije jesu samo plemenitost i čistota duše. Izvor blaženstva, mira i harmonije treba videti upravo u njima, a ne u nacionalnim državama koje su uzrok suprotstavljenih identiteta, interesa, teritorijalnih težnji i uzrok patnji. Ipak, mnoga nezapadna društva, pa i naša, još uvek se utrkuju u tome ko će biti ekstremniji pobornik ideologije nacionalizma.

Ključne reči: *nacionalizam, nacija, ideologija, modernitet, racionalizam, romantizam, religija, islam, tradicija, filozofija*

Saznajni pristupi

Možda najizrazitija karakteristika diskusija o različitim pitanjima koja su povezana sa nacijom jeste to da u njima ne učestvuju samo stručni autoriteti. Neće biti jednostavno danas pronaći nekoga ko će se ustručavati da iznese lični sud o takvim pitanjima. Najmanje se razmišlja o tome da je i u tim diskusijama potrebno poštovati i slediti naučnu i disciplinarnu ozbiljnost. Ukupne rezultate diskusija obeležava sasvim uočljiv *intelektualni nered* (Vejsi 2003: 24), a i ne oseća se potreba za kredibilnim i autoritativnim sudovima, koji bi morali biti utemeljeni u svojim sadržinskim i metodološkim okvirima. Otuđa, kada se govori o naciji, najčešće se čuju emotivne besede i privlačne, a uglavnom sadržinski prazne, parole.

Istina je to da suštinsku prirodu nacije i nacionalizma ne možemo ispravno razumeti uz pomoć emotivnih poklika i pokreta, već u kontekstu jasnih filozofskih osnova na kojima se temelje ovi pojmovi. Oni nipošto ne spadaju u grupu prostih pojmova i društvenih pojava koje bismo s lakoćom mogli da definišemo. Ponuđeno je mnogo različitih definicija i čak oprečnih sazajnih pravaca u istraživanju nacije i nacionalizma. Stoga, bilo bi pogrešno pojednostaviti celu problematiku i smatrati da nacionalizam ima sličnu poruku i značenje kao i osećanje privrženosti jednom narodu i ljubavi prema njemu. Naprotiv, mi u ovom radu nastojimo da pokažemo da je čovek osećao posebnu privrženost svom narodu od davnina, a da se nacionalizam pojavljuje na Zapadu tek u poslerenesansnom periodu u formi sasvim nove ideologije. Ako je tako, onda će biti uzaludno tražiti korene nacionalizma u pređašnjim epohama čovekovog mišljenja jer ranije nacionalizma nije ni moglo biti. Na tragu ove tvrdnje o kojoj ćemo govoriti na sledećim stranama, od fundamentalne koristi će biti da razmotrimo po čemu je modernistički Zapad bio posebno karakterističan (Kaderi 2011: 70) da bi se upravo u modernom dobu, prvi put u istoriji, pojavila sazajna platforma nacionalizma.

Nacionalizam se najčešće analizira iz perspektive istorijskih uslova i konteksta koji su prethodili utemeljenju ove složene političke, društvene, ekonomske i kulturne pojave. Na stranicama koje slede, takav istraživački pristup neće biti zapažen. Mi ćemo se isključivo usredsrediti na sazajne i filozofske fundamente koje s pravom možemo smatrati „direktnim izvorom” (Abdolah 2003: 144) ideologije nacionalizma u modernom svetu. Samo tada će biti moguće da prepoznamo ključne smernice nacionalizma, kao i najbitnije razloge zbog kojih predstavnici tradicionalnog religijskog sazajnja oštro kritikuju modernističko razumevanje nacije.

Religijska tradicija i podele u društvu

Islam priznaje narodne i geografske posebnosti različitih društava kao očiglednu prirodnu realnost. Štaviše, prema sledećem odeljku iz kuranskog teksta, te razlike u sebi kriju jednu značajnu poruku ukupnog čina kreacije: „O ljudi, zaista Mi vas stvorismo od jednog čoveka i jedne žene i učinismo vas različitim narodima i plemenima – da biste se upoznavali...” (*Kuran* XLIX: 13). Različitosti narodnih grupa koje ne žive u jednoj zajednici ne smeju se brisati jer one nam donose nova saznanja i nova kulturna bogatstva. Razlike su po sebi nužno korisne. Štetne će biti samo onda kada budu neispravno i neiskreno shvaćene kao izvor podela i razdeljenja. U izvornim porukama religijskih tradicija nigde se ne spominje da je cilj „prenebregavanje razlika, već brisanje njihovog razdeljujućeg karaktera. [...] Kada govorimo o nadilaženju razdeoba, nemamo na umu brisanje, već prihvatanje razlika” (Zizijulas 2012: 133). Tako, u religijskoj tradiciji, na plemenske i narodne razlike nipošto se ne gleda kao na izvor političkih podela, što znači da one ne mogu biti merilo društvenog kredibiliteta i moći. Drugim rečima, politički autoritet i moć ne stiču se pod uticajem rodbinskih, plemenskih i krvnih veza, niti u kontekstu bilo kakvih vremenskih i geografskih faktora. Ništa od toga ne sme biti razlog političkih podela u društvu. Ljude možemo deliti samo po tome da li poznaju i slede istinu ili ne – višnju, nebesku i božju istinu. Neki u tu uzvišenu istinu, u skrivenu metafizičku realnost, veruju, a neki drugi je odbacuju. Saznajno bogatstvo i bliskost višnjim istinama jesu isključivo merilo društvenog kredibiliteta i plemenitosti. Otuda, granica između znanja i neznanja jedina je stvarna granica koja deli ljude u dva bloka. Sve druge granice, prema kuranskom učenju, nestvarne su i imaginarne. U *Kurranu* iščitavamo: „Reci [verovesnič]: 'O nevernici, ja ne robujem onome čemu vi robujete, a ni vi niste robovi Onoga kome ja robujem!'" (*Kuran* CIX: 1–3). Svaki čovek će pripadati jednom od dva spomenuta društvena bloka ili će istupiti iz njega – snagom svog saznanja. A, kao što rekosmo, to saznanje, u okvirima religijske definicije čoveka u islamu i u ostalim duhovnim tradicijama, jeste znanje o *skrovitim* metafizičkim realnostima. „To ti je Knjiga u koju nema nikakve sumnje, uputstvo je bogobožaznima; onima koji veruju u *skrovito*...” (*Kuran* II: 2–3).

Arabljanska kultura i život, neposredno pre pojave islama, razvijali su se u dominantnom religijskom ambijentu koji je bio opterećen paganskim tumačenjima verskih učenja i realnosti. Ipak, strukturu društvenih i političkih aktivnosti ondašnjih Arabljana nužno su određivale plemenske veze. Prednost i vrednost su se sticale prema krvnim bliskostima. Za Arabljane, tada, istina je uvek bila na strani onih koji su s njima imali tešnje rodbinske veze. Odmah po pojavi islama, taj model društvenih podela menja se iz korena i

već u prvom velikom ratu, na Bedru, na suprotnim stranama se nalaze članovi istog plemena, na jednoj strani oni koji su prihvatili veru u višnje realnosti, a na drugoj strani osobe koje su se i dalje protivile duhovnim porukama verovesnika Muhameda (Parsanija 2012: 140–141).

Da bismo jasnije pristupili razumevanju predmeta naše rasprave, ovde se moramo podsetiti da osnovna karakteristika tradicionalnog religijskog pogleda na svet i na čoveka jeste to da fizički svet prirode ne predstavlja celokupnu realnost. Realnost nije ograničena na okvire fizičkog sveta, već obuhvata i druge dimenzije postojanja koje taj svet nadilaze. Štaviše, te uzvišene dimenzije treba smatrati unutrašnjim i skrovitim licem sveta prirode budući da ga one egzistencijalno obuhvataju, te kao takve bivaju dominantne i prisutne u samoj njegovoj srži. Zbog takve ontološke dominacije, one su čoveku *bliže* i *preče* od same prirode, čak i u toku njegovog fizičkog života. Jer, nebeske i božje realnosti, u ontološkom smislu, imaju izuzetno uticajnu ulogu u svim čovekovim delatnostima u svetu prirode. Ko je toga svestan, neće doneti nijednu individualnu ili društvenu odluku a da pre toga pomno ne razmisli o svim metafizičkim posledicama i o iskonskom nebeskom licu dela koje će učiniti.

Rekosmo da je saznanje jedino istinsko merilo vrednosti, društvenog kredibiliteta i političke moći. Ono čoveku pokazuje stazu koja vodi do same realnosti. No, to saznanje ne može biti isključivo osetno saznanje. Mi svojim osetima ne možemo saznati ništa o metafizičkim istinama, koje su iskonske, uzvišene i skrovite. Štaviše, njih nećemo moći u potpunosti razotkriti ni svojim razumom. Tačno je da uz pomoć razuma i racionalnih demonstracija možemo nedvosmisleno dokazati da metafizičke realnosti postoje i da su one egzistencijalno dominantne u odnosu na fizičke pojave, ali takve višnje realnosti nećemo neposredno opažati ako budemo koristili isključivo razum. Racionalno i empirijsko saznanje, dakle, ne sačinjavaju centralno jezgro religijskog saznanja, onakvog kakvo će nas poneti ka tajnama univerzuma. Kapije nebeske otvaraju se snagom najuzvišenije forme čovekovog saznanja, a to je intuitivno saznanje, odnosno moć neposrednog otkrovenja.

Verovesničko otkrovenje jasno pokazuje stazu koja će čoveka usmeravati ka skrovitim istinama metafizičkih svetova. U arapskom jeziku ta staza se naziva *sunet*. Tek tada, razumom koji je ovaj put prosvetljen intuicijom, možemo sasvim utemeljeno dokazati da postoje kako skroviti stupnjevi postojanja, tako i staza koja vodi njima. Čovek koji je obdaren takvim prosvetljenim razumom ne opaža tajne univerzuma, lišen je prefinjenog osećaja neposrednog suočavanja s njima, ali nesumnjivo zna i dokazuje da one postoje.

U takvom saznajnom ambijentu religijske tradicije, principi društvenog života takođe imaju tradicionalno utemeljenje, što će reći da su oni iskonski, nebeski, stalni i sveti, to jest podržani od višnjih metafizičkih istina. Toga su

bili svesni čak i u kvazireligijskim pređašnjim društvima. U njima se izvornim religijskim pogledima pridavao minimalan značaj, a strukture društvenih podela bile su određene prema osetnim i emotivnim saznavnim okvirima, odnosno u znaku pristrasnog rodoljublja u takvim društvima. Ipak, pribegavajući raznim plemenskim božanstvima i kipovima, pa čak i izmišljajući ih, članovi tih društava pokušavali su da bilo kako ponude nebeska i onostrana tumačenja svoje narodne pristrasnosti, te da raznim društvenim zakonima i normama svog života daju osobinu svetog.

Milet – od religije do nacije

Milet i *umet* dva su izvorna islamska termina kojima se ukazuje na određenu društvenu zajednicu i političku teritoriju. Naravno, ovi termini ni na koji način ne sadrže elemente krvnih i narodnih veza. Ni eksplicitno ni implicitno. *Milet* prvenstveno znači put, a *umet* cilj ka kome se tim putem ide. Tačnije rečeno, svaki *umet*, odnosno *milet*, sačinjen je od jedne narodne grupe ili od više narodnih grupa, međutim sama narodnost, koja je direktno povezana sa krvnim vezama, ne određuje bit i suštinu ovih pojmova. Ono što formira *milet* i *umet* jeste sledeći ključni izbor: da jedna grupa izabere isti cilj i zajednički put ka njemu. Saznanje o tom cilju i vera u njega jesu suštinski uzrok utemeljenja jednog *mileta*. A taj cilj nije običan cilj. On prožima vreme i mesto i prisutan je u srži fizičkog sveta. Hoćemo kazati da je to realnost koja nipošto nije ograničena u okvirima sveta prirode, već večno zrači svetlošću svoga uzvišenoga i nebeskoga lica.

Slavni muslimanski lingvista Ragib Isfahani (umro 1108) objašnjava da reč *milet* u korenu ima značenje „pisati i diktirati” (na arapskom *imlal* i *imla*). Prema tom objašnjenju, *milet* jeste put koji je propisao Bog. *Milet* u kuranjskom tekstu znači upravo to: jedan obuhvatan misaoni i praktičan sistem kome ljudi ostaju dosledni u svojim delatnostima. Možemo zaključiti da u islamskoj naučnoj tradiciji *milet* ima skoro isto značenje kao i termin religija. Jer, i jedno i drugo ukazuju na ono što je Bog objavio i propisao posredstvom verovesnika i u čemu ljudi pronalaze istinsku uputu (Ragib Isfahani 1972: 492).

U nekim savremenim muslimanskim društvima, primera radi u Turskoj i Iranu, spomenuta reč *milet* dobila je sasvim novo značenje. Moramo priznati da promena značenja ove reči izaziva trajno čuđenje, s obzirom na to da je posredi fundamentalna saznavna i kulturna promena. Naime, reč *milet* više ne označava religiju koju je propisao Bog. Ona sada znači ništa drugo do – nacija. Očigledno je da je ovo novo značenje potpuno suprotno izvornom značenju reči *milet*. Drugačije kazano, *milet* sada postaje sasvim nov termin, bez ikakvog istorijskog utemeljenja. Jer, nikada u pređašnjim vekovima ova

kuranska reč nije označavala naciju. Stoga, neospornom nam se čini tvrdnja da korišćenje reči *milet* u ovom inovativnom značenju predstavlja ogromnu i apsolutnu grešku (Motahhari 2008: 44).

Kao što rekosmo, prema tradicionalnoj baštini islamske učenosti, *milet* nastaje u svetlu saznanja i božjeg otkrovenja, a opstaje u okvirima *suneta*, to jest staze koja nas vodi ka iskonskom znanju, ka ontološkim izvorima nebesa. *Milet* se formira onda kada se povežu nebo i Zemlja, i kada anđeli silaze na Zemlju obznanjujući božje poruke. Zato *milet* ne može biti nacija jer ne vodi poreklo sa Zemlje, niti iz krvnih i rodbinskih veza. Ovde rodoslovlje gubi u značaju, osim ako nije reč o duhovnom rodoslovlju i o tome da svi pripadamo duhovnim zajednicama pređašnjih verovesnika. Otuda, kao što se porodice i plemena prepoznaju po svojim najstarijim precima, na isti način se u kuranskom tekstu *mileti* povezuju sa svojim duhovnim precima. U *Kuranu* se govori o Ibrahimovom/Avramovom *miletu*, Musaovom/Mojsijevom *miletu* i o Isaovom/Isusovom *miletu*.

S obzirom na raširenu upotrebu termina *milet* sa pogrešnim značenjem nacije, čak i kod nas na Balkanu, biće korisno da se ovde dodatno zadržimo na detaljnijem određenju suštinske prirode ove izvorne kuranske reči. Dakle, nema sumnje u to da se *milet* uspostavlja na Zemlji i da mi upravo u fizičkom svetu možemo ilustrovati svoju privrženost *miletu*. Međutim, izvor *mileta* jeste srce verovesnika u kom se pokazuje neposredno božje otkrovenje. Uzlažeći ka višnjim stupnjevima postojanja, verovesnik svojim čistim srcem pristupa ezoteričnim tajnama univerzuma i čoveka. On prepoznaje iskonsku istinu blaženstva i razotkriva razne stupnjeve raja i pakla koji, metafizičkom dominacijom, prožimaju vreme i mesto. Puteve koji vode ka njima, a koji se ogledaju u čovekovim individualnim i društvenim delima, verovesnik mora pokazati svim drugim ljudima jer oni nemaju verovesničku moć intuitivnog detaljnog opažanja skrovitog sveta. Naravno, oni mogu filozofskom demonstracijom dokazati da takav svet postoji.

Put kojim ljudi, prema verovesničkim učenjima, koračaju u svom individualnom i društvenom životu, lica okrenutih ka višnjim sferama skrovitog sveta i iskonskog blaženstva – naziva se u arapskom jeziku *sunet*. Pravila i propisi ovoga puta određuju se u svetlu intuitivnog i božjeg saznanja, ali nužno dobijaju formu opštih pojmova i čak najobičnijih fizičkih i materijalnih reči. U okrilju *suneta* tako se obogaćuju čak i čovekova osetna saznanja. No, o tome treba govoriti nekom drugom prilikom.

Bilo kako bilo, moguće je da nije nimalo naivna odluka da se nacionalizam propagira u mnogim tradicionalnim muslimanskim društvima upravo pod svetlom izvornog kuranskog termina *milet*. Članovi tih društava osećaju snažnu emotivnu i kulturnu privrženost ovom terminu. To je razlog što oni ne mogu pokazati potreban senzibilitet u slučaju ekspanzije ovog sasvim

inovativnog toka, te će lako pretrpeti uticaj njegove nove idejne platforme koja, kako ćemo obrazložiti na sledećim stranama, ruši i uništava samu bit religijske saznanje tradicije.

„Društveno ja” – izvor istine, suvereniteta i prava

Brojni sociolozi i istoričari modernog doba danas smatraju da je nacija u istorijskom smislu relativno skorašnji proizvod modernizma. Saznajni procesi modernizma zapravo su usloveli rađanje nacionalizma kao potpuno nove ideologije. Ovakvo modernističko poimanje nacije najrasprostranjenije je u društvenoj nauci još od šezdesetih godina proteklog veka. Tačnije, modernisti u Francuskoj revoluciji iz 1789. prepoznaju najranije momente izumevanja nacije. Prema njihovom mišljenju, sve do XIX veka širi društveni slojevi na Zapadu nisu ni na koji način posedovali nacionalnu svest. O tome su objavljene i studije koje pokazuju da, primera radi, u francuskom seljaštvu nacionalna svest nije postojala ni do pred kraj XIX veka (Bakić 2006: 235–236). U nezapadnim društvima to se moglo mnogo jednostavnije uočiti. Alžirski muslimani zasigurno sebe nisu prepoznavali kao naciju tokom svih teških godina dok je njihova teritorija bila deo francuske kolonijalne imperije. Dakle, sasvim je jasna, a u našem radu i fundamentalno značajna, činjenica da nacionalizam kao ideologija u kojoj je politička misao usredsređena na sadašnje stanje i prirodnu budućnost jednog posebnog naroda – jeste apsolutno nov fenomen. On nikada u istoriji čovekove misli nije bio prihvaćen i kao posebna ideja ni u jednom ranijem periodu nije imao naučni kredibilitet. Tek u modernom poslerenesansnom dobu na Zapadu stvorili su se potrebni saznajni uslovi za to da se nacionalizam pojavi i nemilosrdno nametne.

Nesumnjivo, reč nacija po sebi niti sadrži niti implicira nužno posedovanje političke moći i prava. Nijedna nacionalna grupa ne može u svojoj definiciji biti neraskidivo povezana sa političkom moći iako kroz istoriju sve društvene i političke snage dolaze do izražaja upravo u okviru svojih nacija ili, ranije, plemena. Ako u jednom društvu bude dominantan religijski pogled na čoveka i univerzum, onda politička moć i suverenitet u njemu moraju imati jasan nebeski izvor i metafizičko utemeljenje. Stoga, kad god bi se uspostavila politička moć u jednom plemenu, porodici ili u jednom narodu, u pređašnjim vremenima, ona bi morala biti podržana isključivo u kontekstu metafizičkih principa određene religijske tradicije, nekada istinito, a katkad i uz prevare. U svakom slučaju, nikada politička moć određene narodne grupe nije primarno u suprotnosti sa tradicionalnim okvirima religijske političke misli. Jedan narod „dokle god pristrasnost zasnovanu na osetnim i emotivnim saznanjima ne bude prihvatio kao merilo svojih društvenih aktivnosti i političkog suvereniteta – biće podržan i autoritativan u stadijumu

religijske i verozakonodavne tradicije” (Parsanija 1998: 73). Pripadnici tog naroda svoju političku snagu neće crpeti iz nacionalizma kao „modernog oblika suvereniteta”, niti će sam pojam suvereniteta tumačiti, iz sazajne perspektive modernizma, u značenju „potpune, apsolutne i vrhovne kontrole nad određenom teritorijom” (Atanasovski 2014: 261–262).

Nacija, kao inovativan termin koji se javlja tek krajem XVIII veka, ni na koji način nije povezana sa ovakvim tradicionalnim razumevanjem narodne zajednice. Naprotiv, nacija otkriva nemirno i nasilničko lice narodne zajednice, koja sada otvoreno opovrgava religijske tradicije i čak želi da zauzme mesto svih pređašnjih religija i *mileta*. Drugim rečima, nacija u novom značenju dolazi do izražaja u političkoj misli Zapada upravo zbog ekskluzivne dominacije modernističkih škola koje su u biti otuđene od doktrinarnog sistema religijskih tradicija.

U očima modernističkih mislilaca koji zanemaruju tradicionalne religijske poglede, okviri društvenog ophođenja i zakona isključivi su rezultat zajedničkih ugovora ljudi. Oni su uvereni da njih formulišu sami ljudi i da je potpuno pogrešno bilo to što su ih u nekim pređašnjim epohama smatrali svetim i božjim zakonima. Božje otkrovenje za koje se ranije verovalo da je sazajni izvor tradicije i da čoveka i društvo vodi ka suštinskim tajnama višnje realnosti, prema mišljenju ove grupe, jeste nešto što je čovek izmislio snagom svoje fizičke prirode (Halilović 2015: 83), a što kasnije postaje dominantna vrednost u njegovom društvenom životu. Jedino važno i primarno za njih jesu narodne podele i grupe jer oni upravo u njima vide izvor i merilo kredibiliteta postojećih društvenih zakona.

Možemo ustanoviti da reč nacija ima dva različita značenja pre i nakon utemeljenja nacionalizma kao nove ideologije modernističkog Zapada. Ranije, ona je označavala krvne, rodbinske i narodne veze. To je bio osnovni element značenja ove reči, što znači da ona nikako nije mogla da bude povezana sa značenjem političkog suvereniteta. Danas pak nacija zapravo jeste čovekovo *društveno ja*. Međutim, ovo *ja* ni slučajno nije višnje i iskonsko čovekovo lice koje se u religijskim predanjima naziva manifestacijom i namesnikom bića božjeg. Ovo moderno *društveno ja* jeste sama realnost i to realnost koju ne stvara niko do čovek svojim društvenim pregnućima i u zajedničkom životu sa drugim ljudima iz svog okruženja.

Moderni politički filozofi iznose različita mišljenja o tome šta presudno utiče na formiranje ovog *ja*, koje se sve više nameće kao jezgro nove zajedničke političke i društvene religije savremenih ljudi. Često se govori o geografskim, klimatskim, rasnim ili pak ekonomskim faktorima. No, ono o čemu se oni ne spore jeste centralni značaj saznanja i zakona čiji izvor jeste sam čovek. A upravo to je središnji element u definiciji nacionalizma i zbog toga je nacionalizam u ovom radu predmet naše oštre kritike, kao posebna po-

litička ideologija koja, kako rekosmo, nije bila zastupljena nikada ranije u istoriji čovekove misli. Za sve one koji prihvataju doktrinarne okvire religijskog tumačenja čoveka i univerzuma, biće nesumnjivo začuđujuće i apsolutno neprihvatljivo da se *društveno ja* određuje kao primarna društvena realnost, kao izvor istine i kao merilo suvereniteta i zakona. U tradicionalnim društvima, na ovakvo *ja* gledaće se kao na simbol individualnog ili društvenog hira čovekove požudne duše, koja namerava da ugrozi ontološku svetost *mileta* i *umeta*. Naravno, i u pređašnjim epohama politika je često bila opterećena raznim duhovnim razvratima, međutim, to se vešto krilo ispod dominantne forme religijskih vrednosti. Danas pak, nasilničko *društveno ja*, u inovativnoj formi modernih nacija, zbacilo je sa svog lica sve velove i jasno prikazalo svoje ekstremno drzništvo za koje više ne postoji nijedan razlog da bude skriveno.

Uza sve rečeno, posebno korisno je ovde još jednom ponoviti da *društveno ja* u današnjem smislu modernog termina nacija nije moglo da postoji u tradicionalnim religijskim duhovnostima. Takvog ga nije bilo u drevnoj Crkvi. Kada su u istom gradu postojale kulturološke i jezičke različitosti, kao recimo u staroj Antiohiji gde su zajedno živeli grkofoni i Sirijci, nikada se nije razmišljalo o tome da Crkva uvede dva episkopa u tom jednom gradu. „Episkop kao *prvi* i kao *glava* treba da, po Hristovom prototipu, sjedini sve u jedno telo, nezavisno od pola, plemena, socijalnog statusa i dr., svakog člana svoje zajednice. Ovo načelo preneto je i na šire geografske oblasti, mitropolije, patrijaršije, kao i na vaseljenski nivo” (Zizijulas 2012: 131–132). Međutim, moderan čovek postao je neosetljiv za unutrašnje i duhovno, „vezujući svoje želje, interesovanja i delovanja, tj. svoje srce, isključivo za ovozemaljska, svetska merila i principe [...]. Tako duhovni svet postoji u nama, ali mi ne uspevamo da ga prepoznamo i osvestimo” (Simanić 2015: 25).

Čovek danas sve zakone razume i tumači kao društvene ugovore koje je sam formulisao kako bi zaštitio svoje interese. Pojavom i utemeljenjem modernističkog humanizma i liberalizma na Zapadu ozvaničen je zapravo stav da je tradicionalno religijsko saznanje opovrgnuto i da ga treba isključiti iz stadijuma čovekovog znanja. Na tragu toga, odbačena je mogućnost da božje metafizičke tradicije daju smisao našem društvenom životu, a društveni zakoni zasvagda ostaju nepomirljivi sa karakteristikom svetog. „Sekularizacija je na Zapadu dovela do toga da božanski autoritet [...] bude svrgnut s prestolja, te da bude zamenjen narodom, kao izvorom suvereniteta, i nacijom, kao predmetom obožavanja” (Hadžajlić 2014: 141).

Nacija kod racionalista i nemačkih romantičara

Na Zapadu nakon renesanse, intuitivna i tradicionalna religijska saznanja gube svoju kosmološku vrednost. U stvari, sva saznanja koja pripadaju kategoriji neposrednih otkrovenja i koja nisu ograničena u formi pojmova proglašavaju se u glavnim modernim filozofskim školama nenaučnim sudovima. Intuitivni iskazi božjih verovesnika i grandioznih mistika o višnjim metafizičkim istinama neizbežno odlaze u zaborav. Moderan čovek, u doba racionalizma, sledi novi izvor saznanja i veruje da je taj izvor jedino merilo istinitosti naučnih sudova. A to je njegov pojmovni razum kojim se svako religijsko i mističko otkrovenje ili ne prihvata ili jasno odbacuje.

Religijska tradicija u senci racionalizma dobija novo tumačenje. Ona više ne može biti plod uzvišenog religijskog saznanja, niti staza iskrenog delovanja duhovnog putnika koji stremlji unutrašnjim tajnama ontološke realnosti. Racionalistički mislioci poistovećuju religijske tradicije sa narodnim navikama i običajima. Snaga religijske tradicije, prema njihovom mišljenju, krije se ne u čovekovim metafizičkim saznanjima, već u njegovim osetnim i emotivnim saznanjima koja postaju intenzivnija svaki put kada on ponovi nešto što je njegova navika, odnosno njegov narodni običaj. Prema tome, iako religijski simboli nedvosmisleno upućuju na višnje carstvo nebesa i Zemlje, ipak oni u svojoj biti nisu ništa drugo do rezultat pojedinačnih i zajedničkih suptilnih želja i simpatija različitih naroda. „Bogovi i demoni koje srećemo u primitivnim društvima samo su personifikacije kolektivnih želja” (Kasirer 1972: 273).

Svi poznati mislioci i politički filozofi iz XVII i XVIII veka nepopustljivo su verovali u moć racionalnog mišljenja. Značaj čovekovog razuma bio je za njih neupitan. U tom smislu, izuzetno je teško uočiti razliku između ondašnjih raznih filozofskih škola i pored mnogobrojnih nejednakih i često oprečnih stavova njihovih predstavnika. O tome su skoro isto mislili Hugo Grocije, Hobs, Spinoza, Džon Lok, Lajbnic i Kristijan Volf. U periodu kada su nemilosrdno odstranjene svete i metafizičke dimenzije društvenih religijskih tradicija, svi oni su želeli da etičke principe i političke zakone otkriju isključivo racionalnom metodologijom – u svetlu pojmovne analize čovekove nagnonske prirode. Ovi markantni mislioci bili su ubeđeni da takvi zakoni postoje i da su evidentni, ali da je potrebno očistiti ih od svih nenaučnih i mitskih elemenata koji su se oko njih vekovima taložili. Upravo su Grocije i Hobs predstavljali dva potpuno suprotna pola političkog mišljenja u XVII veku, kako u teorijskom smislu, tako i u pogledu svojih političkih zahteva. Međutim, i jedan i drugi principe svoje političke filozofije čvrsto vezuju za čovekovu prirodu. Otuda, primera radi, za Hobsa država ne može biti božanska tvorevina, nego rezultat društvenog ugovora. On, poput Grocija, razmišlja o *matematici politike* jer ističe da racionalno saznanje znači *računanje*:

zbrajanje i oduzimanje (Kalin 1990: 102–103). S druge strane, poznato je da je Grocije poučavao da upravo zdrav razum jeste temelj prirodnog prava. On piše: „Prirodno je pravo diktat zdravog razuma, koji označava da se u nekom činu, prema njegovom skladu ili neskladu sa samom racionalnom prirodom, nalazi moralna odvratnost ili moralna nužda...” (isto: 260).

Želimo da kažemo da u senci dominantne racionalnosti iz XVII i XVIII veka nestaju sve metafizičke dimenzije višnje realnosti i svi tradicionalni ve-rozakonodavni okviri ponašanja o kojima se može saznati samo snagom intuitivnog i neposrednog opažanja. Racionalistički mislioci su ih potpuno zapostavili, nekada čuteći o njima, a katkad glasno ih opovrgavajući. A upravo tako, oni su uklonili i najveću prepreku na putu utemeljenja nacionalizma kao nove ideologije modernog sveta. Šta to znači? To znači da je samo racionalizam mogao da posluži kao potrebna saznajna platforma za to da tadašnji društveni ugovori o zajedničkim geografskim, narodnim, ekonomskim i političkim karakteristikama određenih grupa budu protumačeni i predstavljani kao *prirodno pravo* tih grupa. U skladu s tim, centralnu ulogu u formiranju društva imaju ugovori članova društva, odnosno članova jedne nacije, a logična posledica toga biće svakako stvaranje novog političkog identiteta koji nazivamo nacionalizam.

Racionalnost o kojoj govorimo nije dugo ostala dominantna karakteristika zapadne moderne misli. Već u Kantovim delima postaje nedvosmisleno jasno da ona gubi kredibilitet i epistemičku vrednost. Od tada, niko više na Zapadu i ne pomišlja da ponudi racionalno tumačenje prirodnog prava. Drugim rečima, praktične destruktivne posledice ideja političkih filozofa, koje su sve očiglednije na kraju XVIII veka u svetlu Francuske revolucije, bile su uzrok da se ozbiljno posumnja u ondašnje intelektualne tokove i u mogućnost toga da oni zamene pređašnje religijske tradicije i mitove.

Nemački romantičari su izvrgli ruglu isključivost racionalističkog saznanja i ponovo se okrenuli unutrašnjim moćima čovekova bića. Međutim, oni su oživeli i stare mitove i bogove koji su stotinama godina unazad usmeravali političku sudbinu mnogih kvazireligijskih društava. Lažni mitovi prošlosti bili su zapravo manifestacija čovekove požudne duše i njegovih hirovitih želja. Oni nisu mogli da dođu do izražaja niti u tradicionalnim religijskim društvima, niti u spomenutom periodu dominacije racionalizma. Naime, baštini tradicijom religijskog mišljenja čvrstim filozofskim demonstracijama rušili su mitove u skladu s verovanjem u apsolutnu i neograničenu božju moć. A velika prepreka učešću mitova u političkom životu ljudi bio je i modernistički razum, bez obzira na to što on više nije povezan sa uzvišenim izvorima religijskog intuitivnog saznanja. U ovoj novoj fazi pak, kada se izvori religijskog saznanja i dalje prenebrejavaju a kada predstavnici romantizma okreću leđa čak i racionalnosti, mitovi ponovo dobijaju u značaju. Sada

mitove nije potrebno prikrivati iza dominantnih simbola religijskog i racionalističkog ambijenta i tumačiti ih u skladu s njima. Nemački romantičari oživeli su mitološke likove kao velike heroje svojih nacija – razgoličene i bez ikakvog religijskog plašta. I tako, mitovi se trijumfalno vraćaju, uz najširu podršku svih raspoloživih propagandnih sredstava.

Već smo nekoliko puta ponovili da pripadnost određenom narodu nika da u tradicionalnim religijskim društvima nije mogla biti merilo istine, vrednosti i prava. Institucija briljantnog religijskog saznanja bila je glavni uzrok da ta vrsta *narodne pristrasnosti* ne dobije kredibilitet. Naravno, problem narodne pristrasnosti često je opterećivao ranija religijska i kvazireligijska društva, ali je nužno bio skriven i lažno predstavljan kao izvorna nebeska vrednost. Ipak, u svetlu verovesničkog otkrovenja i razuma kao neodvojivog elementa ukupne baštine religijskog saznanja, zlonamerne prevare ove vrste brzo bi bile raskrinkane i pokazalo bi se da ovakvo razumevanje narodne pripadnosti nipošto nije u skladu sa osnovnim normama religijskog verovanja i ophođenja. Danas, moderan čovek ostao je lišen bogatstva znanja o metafizičkim istinama *skrovitih* svetova, a i racionalnost je proterana iz stadijuma njegove oficijelne nauke i kulture. Zato, narodna pristrasnost u savremenom svetu, bez ikakvog oreola ili nebeskog plašta, seda na presto mitoloških bogova. Ona danas nosi naziv nacionalizam i sasvim transparentno se pojavljuje i nameće kao zvanična ideologija i nova religija modernog čoveka.

Merilo plemenitosti u Kuranu i u islamskim predanjima

Učenje islama dijametralno je suprotno ideji da narodna pripadnost bude merilo istine i prava. Uz naglašavanje značaja toga da rodbinske i plemenske veze treba negovati u skladu sa izvornim religijskim tradicijama, u islamu se poziva na snažnu borbu protiv narodne pristrasnosti, kao simbola izrazitog neznanja. Zbog nedvosmislenih kuranskih osuda protiv onih kojima je ljubav prema narodu važnija i preča od ljubavi prema večnim religijskim istinama, nemoguće je u islamskom saznajnom ambijentu propagirati ideju o tome da narodna pripadnost bude u centru jedne političke ideologije. U *Kuranu* iščitavamo:

[...] Ako su očevi vaši i sinovi vaši i braća vaša i žene vaše i rod vaš i imanja vaša koja ste stekli i trgovačka roba za koju strahujete da će se slabo prodavati i kuće vaše u kojima se prijatno osećate – miliji vama od Boga i verovesnika Njegovog i od borbe na putu Njegovom, onda pričekajte dok Bog Svoju naredbu ne donese. A Bog ne upućuje na pravi put narode koji su prestupnici (*Kuran IX: 24*).

Slavni muslimanski komentator *Kurana* i filozof Alame Tabatabai (umro 1981) objašnjava da se na kraju ove kuranske rečenice jasno poručuje da osobe sa ovakvim idejnim vrednostima ne mogu biti istinski vernici jer su napravile prestup i ogrešile se o naredbu božju. Pridajući primarnost narodnoj pripadnosti, one se, kako zaključuje Tabatabai, ne mogu nadati da će im Bog pomoći u životu i uputiti ih na pravi put (Tabatabai 1992: IX/208).

Porodične i rodbinske emocije nipošto se ne odbacuju u kuranskom tekstu. Štaviše, iz perspektive izvorne religijske tradicije one mogu dobiti i prefinjenu formu uzvišene ljubavi. Istovremeno, u *Kuranu* je sasvim izrazito oštro protivljenje onome što se može nazvati *narodna pristrasnost*, a što izlazi iz okvira religijske tradicije. Narodna pristrasnost nužno uvodi u proces rušenja institucije religijskog saznanja i religije uopšte, te se otuda u *Kuranu* ona opisuje kao „žar neznačački” (*Kuran* XLVIII: 26).

Ovde je nužno ponovo promotriti kuranski stavak koji smo već spomenuli na prethodnim stranama, a koji glasi:

O ljudi, zaista Mi vas stvorismo od jednog čoveka i jedne žene i učinismo vas različitim narodima i plemenima – da biste se upoznavali. Zaista najplemenitiji među vama kod Boga je onaj ko je među vama najviše bogobojazan. Zaista Bog sve zna i o svemu je obavešten (*Kuran* XLIX: 13).

U svom grandioznom komentaru kuranskog teksta od dvadeset tomova, sa nazivom *al-Mizan*, Alame Tabatabai na sledeći način objašnjava navedene kuranske poruke, koje u predmetu naše rasprave imaju ključan i jasno merodavan značaj:

Različitosti u narodima i u plemenima, koje su očigledne, korisne su isključivo kao uzrok međusobnog upoznavanja naroda i plemena. Jer, na taj način oni će učvrstiti temelje svog zajedničkog društva. Zapravo, nije moguće da se dve strane približe, odnosno da jedna drugu podrži i da joj pomogne, ako se međusobno ne poznaju. Upravo to je bila svrha stvaranja ovih različitosti. A nipošto ne to da se oni hvališu svojim rodbinskim vezama i da pokazuju kako su bolji zbog toga što su beli ili crni. U tom slučaju, jedni će druge uzeti za robove, koristiti ih kao svoje sluge, jedan narod će početi da komanduje drugim narodima i onda nastaje metež [...].

Čovek po svojoj prirodi želi da se nekako ističe i da ima visok ugled u narodu. Obični ljudi, koji su vezani za materijalni svet, uglavnom ugled poistovećuju sa privilegijama u materijalnom životu, kao što su imetak, lepota, rodbina i položaj. Oni će učiniti sve da bi dobili takve privilegije. A onda počinju time da se hvale i da oholo komanduju drugima. Međutim,

sve su to izmišljene privilegije koje njima ne donose nikakav ugled ni dostojanstvo. One ih isključivo guraju u nesreću i propast. Istinski ugled čoveka vodi ka istinskom blaženstvu, a to je krasni i večni život pod zaštitom Gospodara veličanstvenog. Taj ugled i ta plemenitost postižu se u okrilju bogobojznosti i oni su jedini put ka blaženstvu u večnom životu. Naravno, posledica toga biće i blaženstvo u fizičkom životu. Bog uzvišeni kaže: „Vi želite prolazno u zemaljskom životu, a Bog [vam] želi onaj život” (*Kuran* VIII: 67). Takođe kaže: „I opskrbite se za put. A zaista najbolja opskrba je bogobojznost” (*Kuran* II: 197). Otuda, ako se plemenitost stiče bogobojžnošću, onda je najplemenitija osoba kod Boga ona koja je najviše bogobojzna (Tabatabai 1992: XVIII/327).

Prema saznajnom stadijumu *Kurana*, dakle, pripadanje jednoj posebnoj porodici ili narodu, ma koliko oni bili uticajni, ne predstavlja realnu privilegiju. Štaviše, pristrasno insistiranje na primarnom značaju porodice i naroda razume se kao uzrok svestrane propasti. To nikako nije nešto zbog čega će čovek biti vredan i ugledan. Istinska privilegija je biti plemenit i imati moć za to da se sačuva izvorna čistota duše. Ugled i dostojanstvo ljudi mere se upravo po snazi plemenitosti i čistote njihove duše, a ne po tome što oni pripadaju ovoj ili onoj naciji. Nacionalizam, u skladu s tim, nije merilo istine, vrednosti i prava, već mogući uzrok nesreće, krize i propasti naroda. Jer nacionalizam kao moderna ideologija nije usmeren ka istinskom metafizičkom blaženstvu.

Zaključićemo da, shodno kuranskim porukama, cilj svakog individualnog i društvenog kretanja jeste postizanje što potpunijeg oblika blaženstva. Naravno, ovde ne treba zaboraviti ni to da „postoje brojni elementi istinskog blaženstva koji se ne mogu postići bez aktivnog društvenog života [...odnosno da] čovek jednostavno ne može da iskusi blaženstvo bez društva” (Halilović 2014: 66–67). Komentarišući kuranski stavak o merilu plemenitosti, koji smo maločas naveli, Tabatabaijev učenik i glasoviti savremeni muslimanski filozof ajatolah Dževadi Amoli objašnjava da se nikada od čoveka ne traži u islamskim učenjima da se udalji od društva pod izgovorom da će tako povećati svoju bogobojznost. On je izričit: „Ko god oseća da mu bogobojznost jača, on zna da i njegove obaveze prema društvu postaju veće” (Dževadi Amoli 2008: 239). Ajatolah Dževadi Amoli s tim u vezi podseća i na sledeću kuransku poruku: „Gospodaru naš, [...] učini nas da bogobojznima budemo vođe” (*Kuran* XXV: 74). Na osnovu toga on zaključuje: „Isposništvo znači graditi sebe s ciljem da se izgrade i drugi. Izgraditi sebe radi pokretanja, menjanja, usavršavanja i buđenja društva. Isposništvo koje ne proizvodi odgovornost prema drugima niti je korisno, niti prihvatljivo” (Dževadi Amoli 2008: 239).

Osim kuranskih izričitih poruka o tome da narodna i rodbinska pripadnost nipošto ne može biti merilo istine i vrednosti, u mnogobrojnim islamskim predanjima takođe takav stav, koji u modernom svetu nosi jasan naziv nacionalizam, biva predmet najoštrijih kritika i osuda. Grandiozni Dželaludin Sujuti (umro 1505) u svom obimnom komentaru *Kurana*, sa nazivom *ad-Dur al-mansur*, beleži sledeća dva predanja verovesnika Muhameda:

Kazaće Bog na Sudnjem danu: „O ljudi, Ja izabrah jedno srodstvo, a vi izabrate drugo srodstvo. Ja izabrah da najplemenitiji među vama bude onaj ko je najviše bogobožazan. A vi to odbiste i samo ste govorili: 'Ovaj nam je preči od onoga i onaj nam je preči od onoga drugoga.' Danas, Ja ću uzdići svoje srodstvo i ostaviti vaše srodstvo. Znajte, zaista Moji miljenici su oni koji su bogobožazni” (Sujuti 2003: XIII/596).

O ljudi, znajte da svi imate istog gospodara i imate istog oca. Znajte da nikakvu prednost nema Arapin u odnosu na stranca, niti stranac u odnosu na Arapina [...]. Prednost se dobija isključivo bogobožaznošću. Zaista najplemenitiji među vama kod Boga je onaj ko je među vama najviše bogobožazan [...] Neka prisutni prenose ovo svima drugima! (isto: 595)

Ovde takođe može biti posebno inspirativno prisetiti se jednog zanimljivog događaja iz vremena verovesnika Muhameda. Naime, prenosi se da je jednog dana Selman Farsi došao kod verovesnika kada se oko njega već bila okupila grupa ljudi. Svi su ustali, izrazili Selmanu poštovanje i pozvali ga da sedne odmah do verovesnika jer su znali koliko je ovaj Persijanac ugledan, učen i blizak verovesniku. Tada ulazi jedan Arapin i sa čuđenjem upita: „Ko je ovaj stranac koji u grupi nas Arapa sedi u pročelju?” A verovesnik mu reče:

Zaista ljudi, od vremena Adema pa sve do ovog današnjeg doba, jesu poput zubaca na češlju. Nikakvu prednost nema Arapin nad strancem [...] osim u okrilju bogobožaznosti. Selman je more koje ne može presahnuti i blago koje ne može nestati. Selman je jedan od nas, članova moje porodice. On je poput slatke hladne vode koja daje mudrost i koja je jasan znak (Mufid 1992: 341; Madžlisi 1983: XXII/348).

Umesto zaključka

Najstariji oblik nacionalizma jeste liberalni nacionalizam i on se pojavljuje još u toku Francuske revolucije. I u XIX veku liberali su bili skloni tome da liberalnu ideologiju primenjuju ne samo na pojedince već i na nacije. To

je, prema njihovom verovanju, značilo da su nacije, poput pojedinaca, međusobno jednake. Njihov konačni cilj, naravno, bilo je stvaranje sveta sa nezavisnim nacionalnim državama. Oni su bili uvereni da je liberalni nacionalizam trpeljiv i razborit, te da će svim nacijama biti priznata jednaka prava. Međutim, „problem je u tome što se često ne uviđa da suprotnosti između različitih nacija, u vidu suprotstavljenosti interesa, teritorijalnih težnji, te vrednosti i identiteta, nije jednostavno rešiti. Utoliko je liberalni nacionalizam na pogrešnom tragu kada veruje da je nacionalna država ključ za ostvarenje međunarodnog mira i harmonije” (Bakić 2006: 254). Da, dar nacionalizma u tradicionalnim religijskim društvima nipošto nisu bili mir, harmonija i priznanje prava tih društava, već ostrašćena ljubav prema zemlji i krvi, prazno hvalisanje, nerazumevanja i razdori. Svi ćemo danas, verovatno bez imalo snebivanja, prihvatiti činjenicu da nacionalizam tradicionalnim društvima nije doneo mnogo koristi, a bio je uzrok njihovog međusobnog udaljavanja i njihovih patnji (Latifi 2005: 155). U muslimanskim društvima nikakvu korist nije imalo ni to što su predstavnici njihove *moderne inteligencije* pokušali da nacionalizam približe učenjima islama. Najviše što su oni, strasno zaljubljeni u Zapad i sve zapadno, mogli da učine bilo je to da umesto nacionalizma koriste sintagmu *islamski nacionalizam* (Zaker 2004: 426–427).

U takvom strašnom saznavnom i kulturnom ambijentu modernog sveta, institucije religije služe ciljevima nacionalizma. One su „postale kao porodi nacionalizma”. To naravno znači i da će njihova sudbina uveliko zavisiti od sudbine nacionalizma. Nažalost, u našim modernim društvima ne čuju se glasno i prodorno poruke da je „Crkvi jasno da se svi ljudski i nacionalni programi, ako su lišeni pravoslavnog načina mišljenja i života, pretvaraju u *mit* i *novo božanstvo*, i da su sekularizovani nacionalizam i bezbožni patriotizam veliko zlo za svaki narod” (Bigović 2000: 227).

Ovde se ne sme smetnuti s uma još jedna poenta koja je, prema mišljenju autora ovih redova, izrazito ključna. Nacionalizam se danas najbučnije propagira i produbljuje upravo u društvima koja su donedavna bila dominantno tradicionalna. Istovremeno, u zapadnim zemljama gde se nacionalizam najpre pojavio, nacionalna ideologija je već duže vreme u najuticajnijim naučnim krugovima potpuno prevaziđen predmet rasprave. Dok prva društva uobičajeno kasne i izgaraju u želji da kašnjenje nadoknade ishitrenim i nedovoljno proučenim idejama, na Zapadu sve dominantniji postaju postmodernistički tokovi koje karakteriše pokušaj da se dovede u pitanje sve što je stabilno. A to znači da će oni ugroziti nesumnjivo i sam smisao nacije.

Naposletku, ne zaboravimo da nacionalizam skoro nužno proizvodi nekakvo osećanje elitizma i izabranosti, što u krajnjoj liniji, zbog ljudske slabosti, vodi do oholosti. Današnja društva sve više su zaljubljena u sebe. Gledaju samo u sebe, a ne u nebasa višnje realnosti i vrline. Moderan čovek u

njima zaboravlja da se plemenitost, dostojanstvo i ugled ne stiču prolaznim i lažnim nacionalnim privilegijama, nego u dubinama čistote srca.

Primljeno: 13. avgusta 2015.

Prihvaćeno: 23. oktobra 2015.

Literatura

- Abdolah, Hamid-Reza (2003), „Eslam va nasionalism dar Iran”, *Ketabe nakd* 28: 144–156.
- Atanasovski, Srđan (2014), „Studije nacionalizma i zaokret ka prostoru: o konceptu nacionalne teritorije”, *Kultura* 144: 259–275.
- Bakić, Jovo (2006), „Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (ethnicity), nacionalizmu i naciji”, *Sociologija* 48 (3): 231–264.
- Bigović, Radovan (2000), *Crkva i društvo*, Beograd, Hilendarski fond pri Bogoslovskom fakultetu SPC.
- Dževadi Amoli, Abdulah (2008), *Džame'e dar Kor'an*, Kom, Markaze našre Esra.
- Hadžajlić, Mirsad (2014), „Dinamika humano-božanstvene civilizacije s osvrtom na stanovišta Bernarda Luisa”, *Kom: časopis za religijske nauke* 3 (1): 131–161.
- Halilović, Muamer (2014), „Čovek i društvo kod Mula Sadre Širazija”, *Kom: časopis za religijske nauke* 3 (2): 55–69.
- Halilović, Muamer (2015), „Božje otkrovenje ili religijsko iskustvo – analiza različitih modela razumevanja otkrovenja”, *Kom: časopis za religijske nauke* 4 (1): 79–98.
- Kaderi, Tahere (2011), „Nasionalisme irani dar sadeje nuzdahom”, *Motale'ate džame'e-šenahti* 39: 69–103.
- Kalin, Boris (1990), *Povijest filozofije: s odabranim tekstovima filozofa*, Zagreb, Školska knjiga.
- Kasirer, Ernst (1972), *Mit o državi*, Beograd, Nolit.
- Latifi, Rahim (2005), „Farhange važeha (nacionalism)”, *Moballegan* 68: 147–155.
- Madžlisi, Muhamed-Bakir (1983), *Bihar al-anvar*, Bejrut, Dar ihja at-turas al-arabi.
- Motahhari, Mortaza (2008), *Islam i Iran – uzajamni doprinosi*, s persijskog preveo Muamer Kordić, Sarajevo, Ibn Sina.
- Mufid, Muhamed ibn Muhamed (1992), *al-Ihtisas*, Kom, al-Mu'tamar al-alami li alfijjat aš-Šejh al-Mufid.
- Parsanija, Hamid (1998), „Nasionalism”, *Madžalleje Ma'refat* 25: 71–77.
- Parsanija, Hamid (2001), *Hadise pejmane, pažuheši dar Enkelabe eslami*, Kom, Daftare našr va pahše Ma'aref.
- Parsanija, Hamid (2012), *Nauka i filozofija*, s persijskog preveo Seid Halilović, Beograd, Centar za religijske nauke Kom.

- Ragib Isfahani, Abulkasim al-Husein (1972), *Muđžam mufradat alfaz al-Kur'an*, kritičko izdanje, pripremio Nadim Mar'ašli, Bejrut, Dar al-katib al-arabi.
- Simanić, Matej (2015), „Ljudska priroda u pravoslavnom predanju sa osvrtom na irfansku tradiciju u islamu”, *Kom: časopis za religijske nauke* 4 (1): 17–34.
- Sujuti, Dželaludin (2003), *ad-Dur al-mansur fi tafsir al-Kur'an*, Kairo, Markaz Hadžar lil-buhus va ad-dirasat al-arabijja va al-islamijja.
- Tabatabai, Sejid Muhamed Husein (1992), *al-Mizan fi tafsir al-Kur'an*, Kom, Mo'aseseje matbu'atije Esmā'ilijan.
- Vejsi, Zahed (2003), „Đostari dar mahijjate nasionalism”, *Ketabe nakd* 28: 22–53.
- Zaker, Ali-Reza (2004), „Rišeħaje nasionalisme irani dar asre mašrute”, *Faslnameje Amuze* 6: 425–432.
- Zizijulas, Jovan (2012), „Primat i nacionalizam”, *Sabornost* 6: 129–136.

Nationalism and Religion from the Point of View of the Philosophical Heritage of Islam

Seid Halilović

*Department of Contemporary Religious Thought,
Center for Religious Sciences “Kom”, Belgrade, Serbia*

Division of people according to their different national and geographic features is not at all unnatural. However, in such divisions no group whatsoever can be especially prominent in the sense that it must necessarily be granted political power. The community which has sovereignty and political power in the Islamic cognitive tradition is called *al-milla*. Of course, *al-milla* here does not mean a nation, but a common path chosen by members of society in the light of intuitive and rational knowledge, which leads to the essences of ontological reality. Conversely, in the modern West, a nation draws on sensitive and emotional knowledge of folk bias and as such becomes a measure of political sovereignty. In fact, the nation is nowadays man's new *social me*, which in no way manifests sublime ontological realities, but creates reality itself. Therefore, in this paper we insist that nationalism is quite a new ideology of the modernistic era, which has never before in the history of human thought been credible. To show how a nation can be a measure and source of truth, values and rights, in this paper we use analyses of modern rationalist philosophers and German romantics. We will also explain that in the cognitive stage of Islam such an ideology must be clearly disproved. In religious traditions, kinship, financial and other material privileges are considered possible causes of the collapse of society. True privileges are only the nobility and purity of soul. The source of bliss, peace and harmony should be seen exactly in them and not in the national states that are the cause of conflicting identities, interests, territorial aspirations and suffering. Yet, many non-Western societies, including ours, are still in the race over who will be a more extreme supporter of the ideology of nationalism.

Keywords: *nationalism, nation, ideology, modernity, rationalism, romanticism, religion, Islam, tradition, philosophy*